
INLEIDING

Dezer dagen viert de Domtoren zijn 600ste verjaardag, een leeftijd die een gelukwens waard is! Vanzelfsprekend beschouwt de vereniging Oud-Utrecht zich uitgenodigd om het feest van dit krasse oudje op gepaste wijze mee te vieren. De redactie van het Maandblad biedt de jarige (en de leden van Oud-Utrecht én allen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de Dom) een geschenk aan, in de vorm van dit extra dikke maandblad van juni 1982. De dank van de redactie jegens de auteurs die werden uitgenodigd om een bijdrage aan een „Dom” themanummer te leveren en die hun toezegging ook konden effectueren, is zeer groot: zij stelden ons in staat om een feestbundel aan te bieden waarin in een reeks van artikelen de geschiedenis van de Dom weer iets verder wordt uitge-
diept.

Als eerste vraagt C. Peeters zich af „wat er nog valt te zeggen over de Domtoren”. Dat dit nogal wat is blijkt uit zijn bijdrage „Domtoren, eredienst en kunst”, een beschouwing over de functie en de uiterlijke vorm van de toren. A. H. M. van Schaik gaat in zijn artikel in op de wijding of consecratie van de gotische Dom. Het jaar van de wijding roept vragen op die met behulp van de beschikbare bronnen en literatuur niet te beantwoorden zijn. Over de achtergronden van „Magdalenadag” valt meer te zeggen.

J. E. A. L. Struick voert de lezer over het terrein waar in 1321 de bouwput van de Domtoren werd gegraven en laat zien dat er nogal wat ruimtelijke problemen waren te overwinnen alvorens met de bouw van de Domtoren kon worden begonnen.

Louise van Tongerlo bericht over een bezoek aan de Domtoren-in-aanbouw door de jonkers Van Blois in 1368, een gebeurtenis die dank zij de bewaard gebleven rekeningen in het archief Blois aan de vergetelheid is ontrukkt. Geert Groote's tractaat „Contra Turrim Traiectensem” wordt door A. H. J. Wilschut geplaatst in de context van een traditionele kritiek op groots opgezette kerkelijke bouwactiviteiten door de eeuwen heen. Met name worden de opvattingen van Ambrosius, Hiëronymus en Bernardus van Clairvaux belicht. Het artikel is een sterk ingekorte en specifiek op het geschrift van Geert Groote gerichte bewerking van de doctoraalscriptie van de auteur.

C. H. Staal stelt (en beantwoordt) de vraag of er een relatie bestaat tussen de 17e eeuwse iconografie van Willibrord en één van de werken van de 17e eeuwse dichter-pastoor Jan Baptist Stalpart van der Wiele: de Dom als symbool van het katholieke geloof. Dat de Domtoren ook een rol speelde in de meidagen van 1940 blijkt uit de persoonlijke belevenissen van E. Bloembergen, die destijds als waarnemingspost vanaf de tweede omloop van de toren de autoriteiten op de hoogte moest brengen van eventueel naderende vliegtuigen.

Tenslotte geeft F. A. M. Pietersen een overzicht van de penningen, waarop de Domtoren staat afgebeeld.

Wij wensen de Domtoren een goede verjaardag. Nog vele jaren!

De redactie

DOMTOREN, EREDIENST EN KUNST

Wat valt er nog te zeggen over de Domtoren? De echo's van de jongste restauratie- en vernieuwingswerken aan het gebouw en zijn klokken en van de nieuwe publicaties over zijn bouwgeschiedenis en de artistieke concepties die eraan ten grondslag liggen, zijn nauwelijks verstorven. Een lang ogenblik van dom bewonderen en stil ondergaan van de torenschoonheid en zijn onverwoordbare majesteit lijkt aangeboren. Dom in zo verre, dat bij volkomen aandacht voor een volkomen kunstwerk het verstand niets te bevestigen of te ontkennen vindt, geen doel kent. Alle vermogens van het gemoed, het verstand inbegrepen, doen er het stilzwijgen toe en zijn roerloos opgehangen aan het beeld door het ruimtelijk te ervaren en louter te zien. Het zien hecht zich in dit geval aan een voorwerp dat onvatbaar is, geen onmiddellijke bruikbaarheid aanbiedt, maar tegelijk wel een werkelijkheid en een weldadigheid is. Het verstand ziet er geen waarheid in - kunst op zich is geen waarheid - maar voedt zich er niettemin mee door er een belangeloos

welgeval uit te putten. Geen ander bouwwerk in Nederland dan de Domtoren bezit zo zuiver de betekenis van het begrip monument: een teken opgericht door de mens langs de weg die hij gaat, zoals Jacob een teken oprichtte na zijn engelenvizioen (Genesis 28, 17-18): „Hoe ontzagwekkend is deze plaats, dit is het huis van God en de poort des hemels”.

Het praktisch nut ontbreekt, wat dat betreft zoeken in alle tijden wel de Geert Grootes hun gelijk, en er zijn altijd wel mensen bereid geweest om het hun te geven door niet te willen bijdragen aan de kosten van de bouw of van de restauratie. Toen in 1825 bij koninklijk besluit een overeenkomst tussen het rijk en de gemeente Utrecht werd goedgekeurd, waarin de gemeente tegen ontvangst van de rente van een kapitaal van f 140.000,- en een som ineens van f 20.000,- de verplichting op zich nam tot „het opbouwen, vernieuwen, repareeren en onderhouden” van de (ernstig verwaarloosde) toren, was werkelijk de clauseule niet overbodig, dat de gemeente die be-

dragen aan het rijk zou terugbetalen, indien zij de toren zou slopen in plaats van herstellen. Het gevaar van afbraak was toen niet denkbeeldig en het werd alleen verminderd door de vrees, dat ook het neerhalen van de kolos een uiterst kostbare onderneming zou zijn. Ernstig verwaarloosd was de toren toen, afgetakeld en vol scheurwerking, maar zeker niet geschokt in zijn grondvesten. Ik geloof niet, dat Geert Groote al rond 1375 iets van scheurvorming in het onvoltooide bouwlichaam gezien of vernomen heeft, hij hoopte er slechts op in zijn strijd tegen de torenbouw als overbodige en buitensporige daad. De wens is de vader van zijn gedachte, „dat waarschijnlijk na langen tijd - misschien wanneer de niet-noodzakelijke bouw van het overige deel van de toren voltooid is -, het fundament het langzamerhand begeeft ofwel op ongelijke wijze verzakt in het water waarin het staat, of op ongelijke wijze in beweging geraakt door de warmte en haar gevolgen die bij de zoekst nogal plegen voor te komen, en dat eindelijk ook het hele gevaarte reeds van binnen gescheurd *in se dirupta* met een groot gevaar voor vele mensen en bouwlieden en misschien zelfs van de kerk, door ineenstorting het verwachte einde vindt en tot feit maakt, wat reeds op grond van plaats en bouwplan te vrezen viel”.

Al zou Geert Groote zijn tractaat openbaar gemaakt hebben, hetgeen niet gebeurd is, dan nog zouden de Domheren het waarschijnlijk geen verweer waard gedacht hebben op het punt van bouwlust en kunstzin, hoogstens een kerkrechtelijk steekspel aangegaan zijn om de wijze van fondsvorming voor de torenbouw te verdedigen. Want hij stond in de welbekende traditie van ethische rigoristen en asceten binnen en buiten de orthodoxie, zoals Tertullianus, Donatus, Epiphanius van Salamis, Bernardus van Clairvaux en van zijn eigen Praagse tijdgenoot Matthias van Janov, allen eveneens gewapend met sociaal-economische en caritatieve argumenten in hun strijd tegen bouwdrift en beelden. Er zijn altijd pleitbezorgers geweest van een zuivere geesteskerk tegenover de opvatting van de kerk als materiële uitdrukking van immateriële waarden, en altijd humanistische verdedigers van de kunst als anagogisch middel in de verkondiging, als wegwijzing vanuit de materiële kostbaarheid en zintuiglijke schoonheid van vorm en afbeelding in door God geschapen natuurlijke grondstoffen, naar de hoogste bovennatuurlijke waarheden waarvan zij de afglans zijn. Deze traditie is al evenmin ooit onderbroken en leeft vanaf Clemens van Alexandrië, Prudentius, Paulinus van Nola, Hypatius van Ephese, Johannes van Damascus, Suger van Saint-Denis en Thomas van Aquino.

De dienst van het offer moet verricht worden *in omni puritate interiori, in omni nobilitate exteriori*, met alle innerlijke reinheid en alle uiterlijke adel, met een zuiver gemoed en een luister die het aanzien waard is, zo schrijft abt Suger ter verantwoording van zijn kostbare en omvangrijke kerkbouw. Zo kan dan iedere toeschouwer Ovidius nazeggen: *materiam superabat*

opus, het werk heeft het materiaal, de vorm de stof overtroffen.

Maar het is ook wél een prozaïsche versimpeling, wanneer Geert Groote zegt, dat door die kolossale Domtoren geen ander nut bereikt wordt dan dat er klokken in worden opgehangen, die even geschikt in een veel kleinere en lagere toren kunnen worden aangebracht, en dat alles wat daarboven uitgaat, ijdelheid en grootspraak is. Want de toren eenvoudig zien als functionele klokkenstoel, betekent een onderschatting van het veelvoud van praktische en ideële functies die in het bouwwerk opgestapeld zijn, en een veroordeling van de rijkgeschakeerde en ingewikkeld geprogrammeerde liturgische bedrijvigheid waarvan zij deel uitmaken. Juist in de bouwtijd van de toren zijn daar nieuwe bijgekomen, dank zij de vooruitgang van de techniek die in de middeleeuwen niet minder rase schreden zet dan later, zodat Jean Gimpel zijn boek daarover de titel *La révolution industrielle du moyen âge* kon meegeven. De wil deze toren als zicht- en hoorbare seinpost, tijdsignaal, sirene, muziekinstrument, psalter, zo gedifferentieerd mogelijk te maken, verklaart zijn grootte, hoogte en de energie en de kosten die erin geïnvesteerd zijn. Voor de rhythmering van het saeculum had men alles over: de programmering van de hele cultus, de *ordo*, het verloop van het ceremonieel in een kathedraal met haar vele liturgische functies, de canonieke uren, de missen en getijden, de bediening van de talrijke altaren met hun relieken, de feesten met hun processies, legden de toren zelf de dienst op een kalender te zijn, een tijdrooster, de drager van een hoeveelheid luide klokken die naar signaalfunctie, door toonhoogte, draagwijdte, eenzang of samenspel, zo veel mogelijk geïndividualiseerd werden - vandaar ook, dat zij namen dragen -, zo verscheiden mogelijke boodschappen en tenslotte ook zo veel mogelijke gevoelens moesten uitdragen. *Benedicite, laudate, psallite, cantate, annunciate, superexaltate*, gebieden de klokken de geestelijkheid. Als men in de *Ordinarius* van de Dom bladert, het boek uit rond 1220 waarin de orde van vieringen van het hele kerkelijk jaar in de kathedraal minutieus geregeld wordt, hoort men als het ware voortdurend dat wisselend klokgelui, van de *prima* tot de *novissima campana*, van de eerste tot de jongste klokslag die elke dienst aankondigt en begeleidt. De toren is zelf een ordinarius geworden. In de bouwtijd van de toren vinden ook het raderuurwerk en het mechanisch slag- en speelwerk een steeds grotere verspreiding, technische perfectie en kunstige uitvoering. Eind 13e eeuw bestaan zij al en als kort vóór in 1321 met de bouw van de Utrechtse Domtoren begonnen wordt, is het raderuurwerk met slagklokken door Dante in zijn *Paradiso* (10, 139-148) bezongen:

*Indi come orologio, che ne chiami
Nell'ora che la sposa di Dio surge
A mattinar lo sposo perchè l'ami . . .*

„Daarna, gelijk een uurwerk dat ons roept / Op het uur, dat de Bruid Gods verrijst / Om de metten te zin-

gen, opdat de Bruigom haar liefhebbe, / Waarbij één deel het ander trekt en doet bewegen / Klingelend klinkend met zó zoete tonen / Dat de wel-bereide geest van liefde zwelt; / Zo zag ik het glorievolle wiel / bewegen en klinken stem met stem in harmonie / En in een zoetheid die niet is te kennen, / Dan waar het genieten eeuwig is" (*Se non colà dovi gioir s'insempa*) (vertaling van Frederica Bremer).

Als basis van die verhevenheid is ook een zeer aardse technische verworvenheid voor de torenbouw en torenhoogte van belang geweest: het Sticht kreeg in de loop van de 13e eeuw al een baksteenproductie van groot belang en het is niet zonder betekenis, dat de oudste bekende baksteenkeur, voorschrift voor kwaliteit en maat, gedateerd 1342, uit de stad Utrecht stamt. Ondanks de overheersende indruk is de Domtoren hoofdzakelijk een bakstenen gigant. Alleen al als ingenieursprestatie geeft hij alle aanleiding tot het al genoemde domme bewonderen, het verstomd staan zonder het doel te kennen en het vorsend verstand in te schakelen.

Maar het belangeloze welgevallen kan niet duren en wordt gevolgd door het verlangen het mysterie te doorgronden. Want deze toren is een unicum, een evenement, „alles is bijzonder aan dezen toren”, zei E. H. Ter Kuile kernachtig in zijn bekende, vier keer herdrukte boekje *De Torens van Nederland* (1941). Is het dan zinloos en verwerpelijk, zoals Geert Groote zegt, dat elke bezoeker van de stad verbaasd blijft staan als hij de toren in het oog krijgt? „Hij wendt zijn ogen weetgierig naar de details. Hij tracht de hoogte te schatten en wat hij door zijn onderzoek niet kan te weten komen, zal hij aan de inwoners vragen. En dan zullen niet toe te juichen ofspraken op de toren loskomen”.

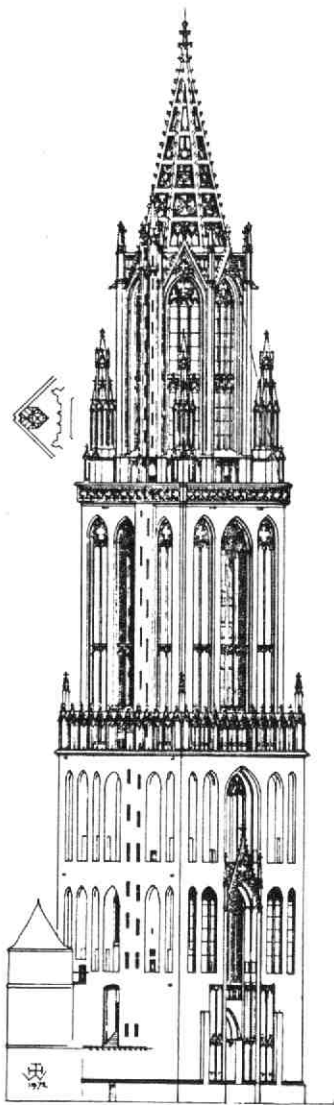
Zo heeft in april 1876 de romanschrijver Henry James de kathedraal van Chartres bekeken, eromheen gecirkeld als een mot rond een kaars, weggaand, terugkerend, zich tegen de muur drukkend in smalle straten en omhoogkijkend. Hij heeft wel twintig verschillende standplaatsen en gezichtshoeken gekozen en het bouwwerk beschouwd tijdens de wisselende uren van de dag, bij maneschijn en zonlicht. En heeft dan verzucht: „The proper way to look at the towers would be to go up in a balloon and hang poised, face to face with them, in the blue air”. „De juiste manier om die torens te bekijken, zou zijn, opstijgen in een luchtballon en zwevend oog in oog met hen in de blauwe lucht hangen”. Wie ons door de waarnemingen in zijn geschriften en tekeningen zo langs de Domtoren mee omhoog neemt, tot duizelingwekkende hoogte, zelfs boven de huidige spits uit, is Th. Haakma Wagenaar. Zijn geestdriftige bewondering voor dit buiten onze landsgrenzen miskende gebouw en zijn analytisch observatievermogen brengen hem tot steeds verfijnder kennis van de bestanddelen en leidende beginselen in de algehele torencompositie, van bouwperiodes en planwijzigingen. Metend en vergelijkend, niet terugschrikkend voor speculaties, is hij tot steeds fascinerender veronderstellingen en stoutmoediger proeven

van reconstructie van onuitgevoerde deelontwerpen of verdwenen onderdelen gekomen - scherpzinnig, verrassend, soms ongeloofwaardig, maar altijd inspirerend. Bij het instappen in zijn ballonschuitje en tijdens het opstijgend kijken, stelt men zich al meteen vragen. In boeiende en knappe tekeningen krijgt de hypothese gestalte, dat de onderbouw van de toren aangelegd is als verdedigingswerk, gewijd toevluchtsoord voor de bisschop in nood, waar hij zich verschansen kon en belagers zowel militair als religieus kon afschrikken door de aanwezigheid van de St. Michaelskapel als heilig asyl op de eerste verdieping. Dat zou ook de reden zijn, dat de toren geen steunberen heeft, want die zijn ongewenst bij een donjon omdat zij gemakkelijk ondermijnd kunnen worden.

Maar het ontbreken van steunberen kan toch ook door zuiver architectonische wensen ingegeven zijn? De Martinitorren in Groningen, in 1469 begonnen en in veel opzichten aan de Domtoren verwant, heeft er ook helemaal geen. Dat de toegang en opgang in een toren op allerlei manieren vergrendeld moeten kunnen worden, ligt ook bij het gewone, niet-strategische gebruik, voor de hand.

Nu zijn er zeker wel talrijke voorbeelden van verdedigbare kerktorens te noemen, maar dan meer in de 11e en 12e eeuw dan later. L.-Fr. Génicot wijst in zijn werk over de romaanse kerken in het Maasland (*Les églises mosanes du XIe siècle*, Leuven 1972), zonder toe te geven aan de gemakkelijke romantische legendevorming op dit gebied, een aantal torens aan van plattelandskerken, meestal eigenkerken, waarin de plaatselijke heer en de dorpelingen zich konden verschansen. Ook in Lotharingen, Frankisch Württemberg, de Périgord en de Provence, zijn wel versterkte romaanse kerken en kerktorens te vinden, terwijl in tijden van oorlog natuurlijk elke kerk in landelijke omgeving wel als toevlucht en verdedigingswerk gebruikt kon worden - in de stad ligt dat moeilijker -, overigens zonder te hoeven rekenen op heilig ontzag van de belagers. Toegestaan zijn versterkte kerkgebouwen eigenlijk niet: het concilie van het Lateraan herhaalt in 1123 een ouder interdict van *ecclesias in-castellari*. Maar in Utrecht is er dan het verhaal over bisschop Godfried van Rhenen, die door zijn ministerialen in 1159 in de toren van zijn paleis (niet de kathedraaltoren) gevangen werd gehouden, en de kans op een dergelijk lot nu zou bisschop Frederik van Sierck in zijn tegendeel hebben willen doen verkeren door met het kapittel in 1320 overeen te komen, dat hij een toegang vanuit zijn paleis naar de Michaelskapel in de te bouwen toren krijgt en dat voor hem en zijn opvolgers alle rechten op het gebruik van deze kapel behouden blijven die zijn voorgangers op de gelijknamige kapel van de oude toren hadden. Dit is het enige servituut waarvan in de desbetreffende oorkonde sprake is en het is zeer de vraag of het kapittel, de eigenlijke opdrachtgever van de torenbouw, de bisschop ongeschreven recht op meer en dan nog wel zo iets belangrijks als een verdedigbare vluchtruimte bie-

Utrecht, toren van de Dom, vanuit het zuidoosten; met hoge spits, zoals het ontwerp geweest zou kunnen zijn. Tekening van Th. Haakma Wagenaar uit: Memorandum Domtoren, p. 117.

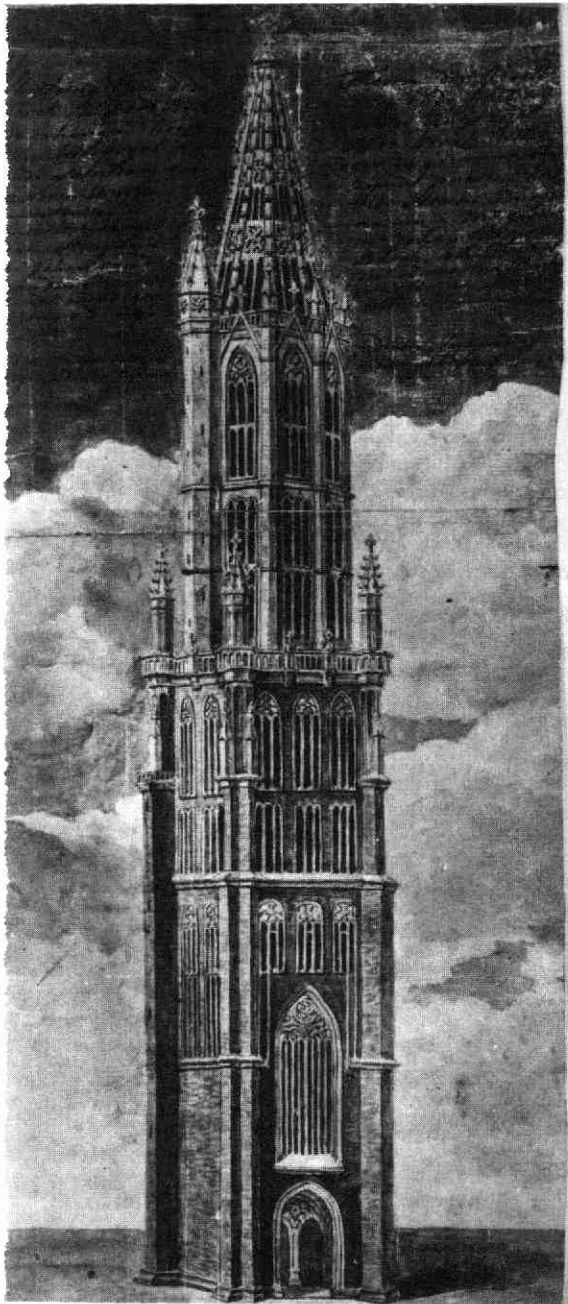
den zou. En zeker niet was het mogelijk, dat „de bisschop de strategische opzet van de toren aan de ontwerper decreeteerde”, want het was zijn toren niet. De enkele keren dat er in de late middeleeuwen in Noord-Nederland sprake is van een kerktoren als vluchtplaats, gaat het niet om een militair gebeuren, zoals bijvoorbeeld in het bericht over een dorpspastoor die wegens onzedelijke levenswandel door zijn parochianen bedreigd en achtervolgd wordt en dan in paniek de kerktoren inklaart, ergens in de kerkhistorische studiën van monseigneur Post te lezen, wie in zijn werken de uitspattingen van de middeleeuwse clerus nog zo veel eeuwen nadien ernstig bleven verontrusten.

Die kapel met altaar in de toren, in de gotiek een zeer ongebruikelijk gegeven, is blijkbaar te verklaren als een atavisme, want ook de romaanse toren (of: een

der romaanse torens, of: praeromaanse) had er al een ter ere van de aartsengel Michael en een kapelaan van de bisschop placht er dagelijks (*dyatim*) de mis te lezen. Zij was dus met recht een *capella episcopalis*, de eigen kapel van de bisschop, zoals die in andere bisdommen in het bisschoppelijk paleis opgenomen was, maar ook de Utrechtse Bisschopshof zelf had nog een eigen *aratorium* op de verdieping.

Geheel hypothetisch blijft echter de precieze plaats van die vorige toren met Michaelaskapel of vorig torenpaar of westwerk, en of de bijbehorende kerk een atrium in de zin van een door overdekte gangen en door arcaden omgeven voorhof had, blijft ook een vraag die door geen enkel van de vrij karige opgravingsgegevens ook maar aan het begin van een antwoord geholpen wordt. In schriftelijke documenten duidt het woord atrium heel algemeen, zonder bouwkundige implicaties, een kerkerrein aan.

Helemaal uniek is overigens deze gotische torenkapel niet: ook de gotische toren van het munster van Freiburg im Breisgau (in de middeleeuwen geen kathedraal, maar gewone parochiekerk) heeft boven zijn portaal een gewelfde St. Michaelaskapel, in 1301 gewijd, deze echter in tegenstelling tot die van de Utrechtse Domtoren royaal uitzijnde op het schip der kerk. Niets is bekend over de romaanse voorganger van de toren van Freiburg; de huidige werd omstreeks 1250 begonnen en was in 1280 tot de uurwerkverdieping gevorderd. Naar ontwerp van een andere, niet met name bekende meester dan degene die de bouw van het vierkante deel leidde, kwam tussen ± 1300 en ± 1340 de magistrale achtkante lantaarn met opengewerkte stenen helm tot stand. Deze bovenbouw nu, en een aantal bouwtekeningen die varianten daarvan tonen, vervullen een grote rol in Haakma Wagenaars interpretatie van de vormen van de klokkenverdieping en het achtkant van de Utrechtse Domtoren, die hij op deels zeer aannemelijke gronden daardoor beïnvloed acht. Die tekeningen worden tegenwoordig in het derde kwart van de 14e eeuw gedateerd, dus later dan de Utrechtse klokkenverdieping die rond 1350 al bijna voltooid is, maar Haakma Wagenaar ziet ze als late bewerkingen van oorspronkelijke projecten uit het laatste kwart der 13e eeuw. In elk geval zijn zij er een bewijs van, dat de al voltooide Freiburger toren diep in de 14e eeuw nog de geesten intensief bezig houdt, al zijn de sculpturale details in deze tekeningen dan de geheel eigentijdse en gelijkend op die van het hoogkoor der Freiburgerse kerk, waarvan Johann van Gmünd in 1359-1372 de bouw leidde. Met hem bevinden wij ons dan midden in het milieu van de Parlergotiek. Achteraf vind ik, dat op de grote Parlerentoonstelling te Keulen in 1978 en in de bijbehorende catalogi de Utrechtse Domtoren ook wel een plaats verdiend had, want de bovenbouw ervan heeft beslist veel met de Parlerstijl in midden-Europa en aan de boven-Rijn te maken. Meester Jan zou ik liever in dat milieu willen plaatsen dan in Henegouwen (zoals zijn achternaam luidt, overigens een toevoegsel dat vrijwel apocrief is).

Dordrecht, de toren van de Grote Kerk. 18e eeuwse gekleurde pentekening naar een verloren gegaan schilderijtje dat in de kerk naast het orgel hing (Gemeentearchief Dordrecht). (Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Daarom is het, ondanks de duizelingen die men krijgt bij het denkbeeld, ook niet verwerpelijk, om met Haakma Wagenaar aan te nemen, dat de achtkante lantaarn in Utrecht oorspronkelijk erop berekend was,

om vergezeld te worden van fialenbundels, staande op de hoeken van de vierkante geleding eronder, en bekroond te worden door een open natuurstenen spits, zoals hij die in onweerstaanbaar suggestieve reconstructietekeningen gestalte heeft gegeven. Van dit plan zou afgezien zijn rond 1370 uit angst voor een gebrek aan draagvermogen en voor scheurvorming in de onderbouw. In plaats daarvan kwamen toen een gewelf en een houten kap. Nu zijn evenwel de gevaren van een gewelf in een dergelijke lantaarn ook niet gering. Ten aanzien van de toren van Freiburg wordt in het deel over Baden-Württemberg van het *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler* (G. Dehio, bewerking F. Piel, München 1964) opgemerkt: „Hoofdzakelijk is het de steil neerwaartse druk van de helm, die de stabiliteit van de dragende pijlers veilig stelt. Een gewelf over de lantaarnhal zou slechts een nadelige zijwaartse druk ten gevolge gehad hebben. Nu ziet men in die hal onmiddellijk de open helm boven zich; hij ziet er bijzonder stoutmoedig uit en is niettemin de veiligste bouwwijze”.

Maar ik zou toch ter ondersteuning van de gedachte aan een Freiburgse oplossing op de Utrechtse Domtoren even willen wijzen op dat merkwaardige document in het gemeente-archief van Dordrecht, een 18e-eeuwse pentekening van de toren der Grote Kerk aldaar, in voltooide toestand gedacht met als bovenbouw tussen hoekfialen een enorme achtkante lantaarn met opengewerkte stenen helmspits. De tekening is een copie van een verloren gegaan schilderij, dat mogelijk uit de 16e eeuw dagtekende, de vierkante torenonderbouw uit $\pm 1340 - \pm 1450$ weergaf overeenkomstig het uitgevoerde werk, maar daarop de lantaarn volgens een gotische ontwerptekening die verloren gegaan is. Zijn die lantaarn en helm niet zeer Utrechts en Freiburgs in plaats van Brabants?

Noch in Dordrecht, noch in Utrecht is er zulk een helm gekomen. De Domtoren kreeg de lage spits die node-loos in 1910 door een steilere vervangen is. Voordien had zij, zoals Haakma Wagenaar nauwkeurig uit-gemaakt heeft, een dakhelling van $59\frac{1}{2}^\circ$, precies dezelfde als die van het dak op het hoogkoor. Vanuit het oosten gezien zijn de koorlantaarn en de torenlantaarn dan ook een samenspel, een rijm geweest, de tweede een culminatie van de eerste en even sacraal van architectuur.

Het is adembenemend om op een vroege ochtend, wanneer men nog ver van de Domstad is en op het open land, de rode zon door die hoge lantaarn te zien schijnen en dan gevolg te geven aan het *sursum corda* van deze stralende kandelaar. C. Peeters

Literatuur

R. R. Post, Geert Grootes tractaat *Contra turrin traictensem* teruggevonden. 's-Gravenhage 1967.

Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Domtoren. 3 dln., Utrecht 1975.

Ergens beginnen de klokken hun lied. Utrecht 1981.

G. Roosegaarde Bisschop, „De geschilderde maquette in Nederland”, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1956, blz. 184, 189-191 en 213 (over de tekening van de Grotekerkstoren van Dordrecht).